

I. WEBER MOST

2020 a Weber-kutatás kettős évfordulója. 100 évvel ezelőtt jelent meg a *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* három kötetben, az elején Weber híres *Előzetes megjegyzésével*, benne: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, *A protestáns szekták és a kapitalizmus szelleme*, valamint a *Világvallások gazdasági etikája* című tanulmányosorozat (*Bevezetés; Konfucianizmus és taoizmus; Közbevetett megfontolások; Hinduizmus és buddhizmus; Az ókori zsidóság*).¹ Ezeket a köteteket azonban Weber már nem vehette kézbe. 1920. június 14-én, alig 56 évesen, Münchenben meghalt.

Weber ugyanezen év kora tavaszán vesztette el hűgát, és a szívével is problémák léptek fel, rövidesen azonban újra a munkának szentelte magát. Ahogy felesége, Marianne Weber írta,

„[á]prilis végére a megrázkód-tatás helyrebillent. Az óra újra egyenletesen ketyeg. Weber teljes erővel merül a munkájába, egy alkalommal pedig azt mondja, a tudományos feladatok, amelyeket maga előtt lát, még 100 évre elegendők volnának.”²

Elmerenghetünk ezen a mondaton, azt kérdezve: Weber tehát mára nagyjából elkészült volna? A válasz persze egyértelmű: azzal a feladattal, amit 1920-ban látott, talán éppen igen – hogy mennyi új feladatot talált volna ez alatt a 100 év alatt, felmérhetetlen. De közelebb léphetünk a valósághoz, és feltehetjük a kérdést: vajon a sok ezer interpretáció évszázada után elmondhatjuk-e, hogy elkészültünk azzal az embert próbáló feladattal, amelyet Weber ránk hagyott? Ha körbetekintünk a Weber-kutatás varázstalan nemzetközi üzemében, kétségek nélkül megállapíthatjuk, a „weberológiát” alighanem senki sem érzi lezártnak. A kettős évforduló alkalmából, de túlságosan mégsem kitágítva írásom kereteit, megkísérlem tíz pontban összegezni, mi emelheti ki Webert továbbra is a XX. századi társada-

A PROTESTÁNS ETIKA ÉS MAX WEBER SZELLEME

TAKÓ FERENC

Max Weber:
A protestáns etika
és a kapitalizmus szelleme

A kritikai kiadás alapján készült új fordítás. Fordította: Ábrahám Zoltán. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: Hidas Zoltán. Teológiai lektor: Rácsok Gabriella. L'Harmattan, Bp., 2020., 283 old. (Ars Sociologica sorozat)

lomtudományos gondolkodás történetében, mi biztosítja töretlenül bizonyuló aktualitását a halála után kerekén 100 évvel is világszerte.

1. *Weber a határterületeken.* Weber végzettsége szerint jogtörténész, mai fogalmaink szerint

1 ■ Az *Előzetes megjegyzés* kivételével a szövegek mindegyike megjelent korábban tanulmányként: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* 1904–1905-ben, *A protestáns szekták és a kapitalizmus szelleme* 1906-ban, a *Bevezetés, a Konfucianizmus és taoizmus, a Közbevetett megfontolások (Zwischenbetrachtung)* 1915-ben, a *Hinduizmus és buddhizmus* 1916-ban, *Az ókori zsidóság* 1919-ben.

2 ■ Marianne Weber: *Max Weber. Ein Lebensbild.* J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1926. 703. old.

3 ■ Karl Jaspers: *Max Weber. Deutsches Wesen im politischen Denken, im Forschen und Philosophieren.* Gerhard Stalling A.G., Oldenburg, 1932, 57. old. „Max Weber nem dolgozott ki filozófiai rendszert. [...] Weber nem tanított filozófiát; ő filozófia volt.”

4 ■ Marianne Weber: *Max Weber*, 48. skk. old.

5 ■ Talcott Parsons: *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers.* The Free Press, New York, 1966. 500. old.

6 ■ <https://mwg.badw.de/das-projekt.html>

7 ■ Például a vallásszociológiában, lásd Gottfried Küenzlen: *Die Religionssoziologie Max Webers. Eine Darstellung ihrer Entwicklung.* Duncker & Humblot, Berlin, 1980. III. fejezet.

szociológus, korai tudományos tevékenysége szerint „nemzetgazdász”, Karl Jaspers szerint pedig „filozófia volt”.³ Az út, amely a freiburgi székfoglalótól (*Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik*, 1895) a *Zeneszociológiáig* (megjelent 1921-ben) vezet, egyfelől mehökkentően rövid, másfelől beláthatatlanul hosszú. Aligha létezik kutató, aki képes lenne átfogó, minden tudományterület szempontjából kompetens értelmezést adni a teljes életműről. Bármilyen irányból vizsgálja is tehát valaki Weber műveit, az értelmezés *par excellence* interdisciplináris lesz, de így is mindig maradnak érzetlen helyek, más tudományterülethez utalt tézisek, felgöngyöltetlen szálak, amelyek a kutatást tovább lendítik.

2. *Weber zsenije.* Nem költői túlzás-képpen használom a „zseni” szót. Weber magasan az átlagos fölötti szellemi képességei már gyermekkorában megmutatkoztak.⁴ Nem meglepő, hogy „művének mint egésznek valódi, tényszerű ellenőrzése messze meghaladja bármely egyes élő kutató képességeit”,⁵ és egyelőre még munkásságának teljes kiadása sem ért a végére (lásd a *Max Weber-Gesamtausgabe* munkálatait⁶).
3. *Weber ambivalens precizitása.* Weber írástechnikáját sajátos ket-tösség jellemzi: egyfelől precíz, már-már pedáns gonddal dolgozik (lásd például a *Gazdaság és társadalom* taxonómiáit vagy *A protestáns etika* hivatkozásait), ugyanakkor fogalmak, tézisek, koncepciók tömegét hajlamos átalakítani-felhasználni úgy, hogy nemcsak hivatkozás, de még utalás sem tartozik hozzájuk.⁷ Ennek okán a „Weber-filológia” gyakorlatilag kimeríthetetlen.
4. *Weber és a módszertan.* Weber abban a korban élt, amelyben a társadalomtudományos kutatás modern értelemben vett metodológiája kikristályosodott. Maga nemcsak rendkívüli érzékkel rezonált

kora minden metodológiai rezdülésére, hanem e folyamatban kulcsszerepet is játszott, így a társadalomtudományos módszertan máig megkerülhetetlen alakítójává vált.

5. *Weber a tudománytörténetben.* Noha a Bologna-folyamat átforgalmazta szinte az összes képzési terület curriculumát, amelyeken a diákok Weberrel foglalkoznak, munkássága így vagy úgy, de minden történész, szociológus, gazdaságtudós, jogász, vallástudós és filozófiatörténész diák olvasmánylistáiban megjelenik (még ha olykor nem a kötelező irodalom részeként is). Weberrel minden generáció megismerkedik legalábbis a „bevezetés” szintjén.
6. *Weber és a szaktudomány.* Weber rendkívül kiterjedt tájékozottsága és érdeklődési köre révén képes volt olyan téziseket megfogalmazni a legkülönbözőbb szaktudományok kontextusában, melyek a mai napig viták középpontjában állnak, és arra sarkallják az adott szakterület művelőit, hogy érdemben reflektáljanak elemzéseire – nemcsak mint tudománytörténeti szempontból jelentős gondolatokra, hanem mint a jelenkor számára is adekvát kérdésekre és válaszki-sérletekre.⁸
7. *Weber és a nemszaktudomány.* Az előző pontban írtak mellett ugyanakkor Weber művei mindig szétfeszítik a szaktudományok kereteket, mindig tartalmaznak olyan elemet, amely mintegy csakis az adott terület „metaszintjén” értelmezhető, illetve amely – és itt Weber önértelmezésére tekintettel nagyon óvatosan kell fogalmaznom – már-már a *filozófiai* területére is át-átnyúlik. Ez az oka annak, hogy Webert folyamatosan vizsgálják filozófiai eszközökkel és megközelítésben, ami természetesen tovább fűti az egyes szaktudományos elemzéseket is.
8. *Weber és a szélsőségek.* Az „objektivitás” és az „értékmentesség”

maximái alapesetben a kutató semlegességét, a kutatás pártatlanságát hivatottak biztosítani. Ugyanakkor, és talán éppen emiatt, olykor teret hagynak a szélsőségesebb értelmezéseknek. Míg Adornónak meggyőződése volt, hogy Weber racionalizációról adott értelmezése a modern nyugati világ átalakulását ugyanabban a hanyatláskonceptcióban írja le, mint *A felvilágosodás dialektikája*,⁹ a kolonializmuskritika Webert a nyugati kultúrkör szupremáciáját hirdető eurocentrizmus példaként emlegeti.¹⁰

9. *Weber és kora.* Fontos megemlíteni, hogy tudományos munkássága mellett Weber aktív szereplője volt kora társadalmi-politikai életének. Nem tudományos írásai, levelezé-

8 ■ Például a városzociológiában lásd Christian Meier (Hrsg.): *Die okzidentale Stadt nach Max Weber. Zum Problem der Zugehörigkeit in Antike und Mittelalter.* R. Oldenbourg Verlag, München, 1994.

9 ■ Lásd Szelenyi Iván: *Varázstalanítás – jegyzetek Max Weber modernitásemeléhez.* *Holmi*, 26 (2014), 11. szám, 1395–1405. old.

10 ■ Wolf D. Hund: *Racism in White Sociology. From Adam Smith to Max Weber.* In Wolf D. Hund – Alana Lentin (eds.): *Racism and Sociology.* Lit, Wien, 2014. 23–67. old.

11 ■ Nagyban hozzájárult a Weber egyediségéről kialakított kép megszilárdításához Karl Jaspers, aki – Weber minden igyekezte ellenére, hogy ne tartsák „filozófusnak” – úgy látta, Weber „[a] filozófiai létezésnek jelenkori jellegét adott” (Karl Jaspers: *Max Weber. Rede bei der von der Heidelberger Studentenschaft veranstalteten Trauerfeier.* J.C.B. Mohr [Paul Siebeck], Tübingen, 1921. 24. old.). Egyik tanítványa nekrológiájában megjegyzi, hogy Webert már 1912-ben úgy emlegették, mint „a heidelbergi mítoszt” (Karl Loewenstein: *Persönliche Erinnerungen an Max Weber.* [Berliner Tageblatt, Juni 1920.] in: René König – Johannes Winckelmann [Hrsg.]: *Max Weber zum Gedächtnis.* Westdeutscher Verlag, Opladen, 1985. 48. old.). Radkau hangsúlyozza Marianne Weber szerepét Weber egyedülálló hatástörténetének alakításában (Joachim Radkau: *Die Leidenschaft des Denkens.* Hanser, Köln, 2005. 831. sk. old.). Az amerikai recepció szempontjából természetesen elsősorban Parsons szerepe döntő, akinek köszönhetően Weber neve már a harmincas évek végére jelentőssé vált az angolszász társadalomtudományban is (Erdélyi Agnes: *Max Weber Amerikában.* Scientia Humana, Bp., 1993. 73. skk. old.).

12 ■ Nincs módomban itt kitérni a német nyelv háttérbe szorulásának elemzésére, ehhez lásd például Földes Csaba: *Deutsch als*

se, tevékenysége a XX. századi európai gondolkodástörténetnek meghatározó szereplőjévé teszik a szó legtágabb értelmében.

10. *Weber.* Kategória nélkül – van egy további mozzanat, amelyet, noha nem szabad túlmisztifikálni, tagadni sem lehet. Ez az a sajátos lendület, hatás, erő, hang, amely/lyel/amelyen Weber megszólal, és amely az olvasóknak legalábbis jelentős részét megragadja. Egyfajta írásban rögzített előadói kvalitás, képesség bizonyos gondolatok *tétjének* hangsúlyozására. – Mielőtt azonban elfogultsággal vádolnának, itt kell megemlítenem azt, amit „Weber-kultusz” lehet nevezni. Ez nyilvánvalóan létezik, és halála óta¹¹ befolyásolja a Weber iránti érdeklődést. Hogy milyen mértékben köszönhető Weber érdemeinek, mennyiben kreált, mennyiben „kánonképző” igyekezet eredménye, ki-ki döntse el maga.

Fontos, hogy minden említett sajátosság kapcsán eszünkbe juthat nem egy gondolkodó, akire az adott pont éppúgy igaz lenne, mint Weberre. Olyan azonban, akiben mindegyik megvolt, már kevésbé.

Ennyit a „most”-ról. Ezek után következzen az „itt”, azaz a magyarországi Weber-kutatás ügye, amelyen keresztül eljutok voltaképpen tárgyamhoz, *A protestáns etika* új fordításához.

II. WEBER ITT

Hidas Zoltán a rövidesen részletesen elemzendő kötethez írt rövid utószavában a következőket mondja a fordítás célkitűzéséről:

„Klasszikusokhoz a tanulmányozás, az újra- és továbbgondolás, a párbeszéd és az inspiráció igényével fordulunk vissza, mert kérdéseiket és válaszaitak valamilyen mértékben a magunk számára is jelentősnek tartjuk. Alapító szöveggé egy klasszikus szöveg akkor válik, ha a nyomában új gondolatvilág bontakozik ki, ha nemcsak

értelmezéseket, hanem akár egész világképeket támaszt. Max Weber neve és főként a *Protestáns etika* címe a számunkra, száz évvel a könyvbeli megjelenés után, ilyesféle alapítást jelöl. A cél egy klaszszikussá vált tudományos műnek, vagy még inkább kulturális alapszövegnek a megjelenítése és valamiképp az alkotóműhelyének a bemutatása volt.” (198. old.)

Aligha fér kétség hozzá, hogy az említett folyamatok („tanulmányozás, újra- és továbbgondolás, a párbeszéd és az inspiráció”) hazánkban is megindultak, és bár a magyar Weber-kutatás nem hozott létre tengernyi művet, hazánkban is a legkülönbözőbb tudományterületeket érinti. Jól tükrözi ezt már önmagában az elmúlt évtizedek évfordulóin szervezett konferenciák és a nyomukban kiadott tanulmánykötetek színessége (*A protestáns etika* „előző” 100. évfordulója, azaz a folyóiratban megjelenése, 2005; Weber születésének 150. évfordulója, 2014; az idei év kettős évfordulója; nem is szólva a reformáció 2017-es, 500. évfordulójához kötődő rendezvényekről, amelyek Weberről is igen gyakran megemlékeztek).

Az elmúlt évtizedekben a magyar tudományos nyelvhasználatban korábban még többé-kevésbé élő „németes” tradíció, hajdani német nyelvű tudományosságunk hagyatéka, szinte teljesen elhalványult. A mai magyar felsőoktatásban, ha valaki olyan szöveget szeretne elolvasatni a hallgatókkal, amelynek nincs magyar fordítása, nem tehet mást, mint az angol fordításhoz utalja őket.¹² Ez önmagában is számos nehézséget vet fel. „Klasszikusok”, avagy „kulturális alapszövegek” esetén ráadásul nem egy szűkebb kör szövegértelmezésével, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésével kell számolnunk, tehát olyan szövegre van szükségünk, amelyet mindenki „biztos kézzel” lapozhat.

Ami általában véve a Weber-szövegeket illeti, nincs okunk panaszra, a legfontosabbak rendelkezésünkre állnak: a *Gazdaság és társadalom*, a *Gazdaságtörténet* és az „Értékmentesség”-tanulmány Erdélyi Ágnes,¹³ az

„Objektivitás”-tanulmány és a hivatástanulmányok Wessely Anna,¹⁴ sajátos szűkre szabott válogatásban a „Világvallások” darabjai (kiegészülve az „Antikritikai zárszó a »Protestáns etikához«” egy részletével) Somlai Péter, Mesés Péter, Hidas Zoltán, Endreffy Zoltán, Ábrahám Zoltán, és Tatár György fordításában.¹⁵

A protestáns etikát, miután 1923-ban a magyar volt az első idegen nyelv, melyen (igaz, jegyzetek nélkül) Vida Sándor fordításában megjelent (Franklin, Bp., 1923.), Józsa Péter és Somlai Péter 1982-ben újrafordította, majd bővítve újra kiadták 1995-ben.¹⁶ Summa summarum, aki Weberrel szeretne foglalkozni, mind az alapszövegek, mind az értelmezések szempontjából hosszú időt tölthet az életművel, mielőtt gondja származna a német nyelvtudás hiányából.¹⁷

Wissenschaftssprache im Östlichen Mitteleuropa. In: Friedhelm Debus et al. (Hrsg.): *Deutsch als Wissenschaftssprache im 20. Jahrhundert*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur – Franz Steiner Verlag, Mainz–Stuttgart, 2000. 193–207. old.

13 ■ *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 5 kötet. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1987–1999.; *Gazdaságtörténet*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1979.; *A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme*. In: Max Weber: *Tanulmányok*. Osiris, Bp., 1998.

14 ■ A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”; A tudomány mint hivatás; A politika mint hivatás. In: Max Weber: *Tanulmányok*.

15 ■ *Világvallások gazdasági etikája*. Szerk. Hidas Zoltán. Gondolat – ELTE Társadalomtudományi Kar, Bp., 2007.

16 ■ *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Gondolat, Bp., 1982; *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi, Bp., 1995.

17 ■ Ettől függetlenül Weber gondolkodói karakterének alakulástörténete szempontjából igen fontos volna számos további szöveg (például a freiburgi székfoglaló, a *Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik*, a *Roscher und Knies* stb.) magyarra fordítása.

18 ■ Az alábbiakhoz lásd Erdélyi Ágnes recenzióját a kötetről: megjelenés alatt a *Magyar Filozófiai Szemle*ben. Ezúton is nagyon köszönöm Erdélyi Ágnesnek, hogy módom volt elolvasni a kéziratot a jelen elemzés megírásakor.

19 ■ Lásd Max Weber: *Die protestantische Ethik und der „Geist” des Kapitalismus/Die protestantischen Sekten und der Geist des Kapitalismus*. Schriften 1904–1920. Hrsg. von Wolfgang Schluchter, in *Zusammenarbeit mit Ursula Bube*. Max Weber Gesamtausgabe I/18. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 2016. 53. old.

A protestáns etika korábbi fordítása ugyanakkor, jöllehet, igen szép szöveg, és Weber számos híres fordulata a magyar olvasónak e kiadás megfogalmazásában cseng a fülébe, több problémát is felvetett, amelyek megkívánták az átdolgozást. *Szerkeszeti* értelemben az 1982-es kiadás¹⁸ egyrészt az *Előzetes megjegyzést*, vagyis a protestantizmustanulmányokat és a *Világvallások* három darabját egybefoglaló, 1920-as *Gesammelte Aufsätze...* felütéseként születő írást *Előszó* címmel úgy tüntette fel, mint ha nem az említett kötet, hanem *A protestáns etika* bevezetője volna (erre jegyzet nem utal). Másrészt kimaradt belőle az 1920-as, könyvbeli megjelenésnek a mű kontextusa és keletkezéstörténete szempontjából igen fontos, 1. számú jegyzete. Az 1995-ös, külalakját és szerkesztését tekintve is némiképp méltatlan kiadás e két vonatkozásban nem hozott változást, viszont a kötetbe bekerült *A protestáns szekták és a kapitalizmus szelleme* című tanulmány (Lissauer Zoltán fordításában), amely ezáltal, az *Előzetes megjegyzés*hez hasonlóan mintegy „részévé vált” a magyar *Protestáns etika*nak, holott ez a szöveg önállóan jelent meg 1906-ban és a *Gesammelte Aufsätze*ben – amelyben *A protestáns etika* két írását Weber egy cím alá vonta – szintén külön szerepelt.¹⁹ *Ezeket* a problémákat persze egy javított harmadik kiadás is orvosolhatta volna. Emellett azonban az 1982/1995-ös fordítás igen nagy számban tartalmazott pontatlanságokat és problematikus szöveghelyeket. Cáfolhatatlan tehát, hogy *A protestáns etika* újrafordítása igen időszerű volt, és nagymértékben hozzájárul nemcsak a hazai Weber-kutatás serkentéséhez, hanem a tágabban értett Weber-ismeret növeléséhez is. A következőkben az új fordítás egyes megoldásait, tétjét vizsgálom meg, a teljesség igénye nélkül.

III. SZŰKÍTETT KIADÁS

Ott folytatom, ahol befejeztem. Bármilyen furcsa is ezt leírni: végre megszületett *A protestáns etika* „szűkített kiadása”, amely nem az *Előzetes megjegyzéssel* kezdődik. Szeretném

megvilágítani, miért fontos ez. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* két tanulmányként jelent meg 1904–1905-ben, gyakorlatilag egy időben egy másik weberi alapszöveggel, az „*Objektivitás*”-tanulmánnyal.²⁰ Ez a két írás, túlzás nélkül kijelenthető, a weberi életmű, a ma „weberi gondolkodásként” ismert társadalomelméleti felfogásmód alapja. Weber később, a tízes évek elején kezd foglalkozni a távolabbi és a közelebbi Kelet kultúráival, és dolgozza ki a *Világvallások* koncepcióját, amely sorozatból 1920-ra a Kínát, az Indiát és az ókori zsidóságot vizsgáló darabok készülnek el. Ami mármost a protestantizmustanulmányok és a *Világvallások* között, elméleti kérdésfelvetését illeti, a kapcsolat e munkák között nagyon szoros: mind a szellemi (vallási, etikai) és a gazdasági folyamatok kölcsönviszonyát vizsgálja (*A protestáns etika* a szellemi folyamatok kauzális jelentőségét a gazdasági „érzület” kialakulása szempontjából, a *Világvallások* tanulmányai pedig „a kauzális összefüggés”, úgymond, *másik* oldalát is²¹). Ami azonban a tanulmányok közvetlen tárgyát illeti, van egy sajátos, feszültségekkel terhelt különbség: miközben Weber *A protestáns etikában* egy egyszeri, csakis a „Nyugat talaján” megjelenő jelenséget vizsgál (az aszketikus protestantizmus világon belüli vallási etikájának hatását a modern nyugati kapitalizmus gazdasági ethosának kialakulására), a későbbi tanulmányokban az egyedi nyugati jelenség szemben az általános, a különböző kultúrákban egyaránt megfigyelhető formát elemzi – itt a különbség. Ugyanakkor ezekben az esetekben is csak olyan mértékben teszi ezt – itt a feszültség –, „amennyire a továbbra is elemzendő nyugati fejlődés *összehasonlítási* pontjainak megtalálásához szükséges”,²² tárgya tehát valójában mindvégig ugyanaz: a modern nyugati gazdasági érzület kialakulása. Emiatt kezelendők a *Gesammelte Aufsätze* tanulmányai egységben, az előszavakat pedig, mint tudjuk, a mű olvasása után lehet megérteni. Nem véletlenül szerepel az utóbb idézett mondat az *Előzetes megjegyzésben*, tehát a teljes gyűjtemény előszavá-

ban, amely az említett írásokra mint *egységre* vonatkozik. Gondolatmenetében abba a folyamatba nyerünk bepillantást, melyben Weber érdeklődése a nyugati társadalomfejlődés iránt kitágult és immár kiterjedt a korai és távoli kultúrák gazdasági érzületének vizsgálatára.

Nem pusztán arról van tehát szó, hogy az *Előzetes megjegyzés* nem kizárólag *A protestáns etikáról* szól, és még csak nem is arról, hogy önmagában erre a szövegre vonatkoztatva bizonyos részei *alig értelmezhetők*, hanem arról, hogy *tele van* olyan tézisekkel, amelyek a *Világvallásokban* összefoglalt írások kontextusa hiányában alaptalannak, kontextusukból kiszakítottak tűnnek. „A Nyugaton kívül minden más kultúrából hiányzik a racionális kémia”; „csakis a Nyugaton létezik racionálisan harmonikus zene”; a Keleten „mindenütt hiányzik a gótikus boltozat olyan racionális alkalmazása, ahogyan azt a középkor megteremtette”²³ – nem folytatom, ennyi is elég, hogy lássuk, a Kínáról, Indiáról és az ókori zsidóságról szóló, többkötetnyi okfejtés nélkül – amennyiben ezt a szöveget *A protestáns etika* előszavaként tárjuk az esetleg *németül nem tudó* olvasó elé –, az a protestantizmustanulmányok

megértésében inkább hátráltatja, semmint segíti.

Ennél azonban többről is szó van. *A protestáns etika* új kiadása már borítóján hirdeti: „a kritikai kiadás alapján készült új fordítás.” Ez nem pusztán azt jelenti, hogy minden tekintetben precíz, nagyon körültekintően gondozott szöveget vehetünk kézbe, hanem azt is, hogy megmutatja a *különbségeket* a korai és az 1920-as könyvbéli kiadás között. Tehát elénk tárja azt a keletkezéstörténetet, amelyben ez a mű azzá alakult, amiként ma ismerjük, gondosan jelölve (a szövegbe helyezett * jelölésekkel, a „Függelék” jegyzeteiben) minden olyan helyet, szót, amelynek esetében érdemi változás történt. (Weber szerint persze *nem történt* érdemi változás – erről rögtön beszélni fogok.) Ebbe a koncepcióba tehát, amely éppenséggel *A protestáns etika* „eredetijét” idézi fel a második kiadás „mögött”, vagyis az időben visszafelé tekint az olvasóval, már végképp nem illeszthető be a *Világvallások* – ahogy Marianne Weber fogalmazott – *universalsoziologisch*²⁴ megközelítésmódja.

Az új fordítás nem tartalmazza *A protestáns szekták és a kapitalizmus szelleme* című szöveget sem, amely keletkezését tekintve valóban nem része *A protestáns etikának*, bár szorosabban kötődik a tanulmányokhoz, mint az *Előzetes megjegyzés*, ám a jelen kiadás hangsúlyosan *csak* az alapmű kiadása kíván lenni, annak azonban minden tekintetben *teljes* feldolgozása.

Éppen a teljesség miatt kiemelendő végül, hogy a kiadás egy rövid, de annál fontosabb szöveggel bővült is. Vége a magyar fordításban is szerepel az a bizonyos 1. lábjegyzet, amelyet Weber 1920-ban *A protestáns etika* elejére illesztett. Ez a szöveg szimbolikusan is utal arra az útra, amelyet a szöveg 1905 és 1920 között „megtett”. A jegyzet elején Weber összefoglalja azokat a főbb kritikákat és műveket, amelyek a tanulmánya óta napvilágot láttak a témában. Elsősorban azért, hogy hangsúlyozza: minden kritikától és ellentétes véleménytől függetlenül semmiféle *javítást* nem hajtott végre a szövegen.

20 ■ A párhuzamra zárótanulmánya elején Hidas okkal utal (191. old.).

21 ■ Weber: *Világvallások...*, 19. old. A Weber vonatkozó megfogalmazásmódja mögött rejlő feszültségekhez lásd Takó Ferenc: *Max Weber Kínája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme*. ELTE BTK Filozófiai Intézet – L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság, Bp., 2020. 195. skk. old.

22 ■ Weber: *Világvallások...*, 19. old.

23 ■ Weber: *Világvallások...*, 9, 10, 11. old.

24 ■ Marianne Weber: *Max Weber*, 561. old.

25 ■ Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás; borítóterv: Kára László; tördelés: Csernák Krisztina.

26 ■ A *Függelékben* Hidas utószava (*A Protestáns etika helye*, 191–200. old.) és a *Magyarászó jegyzetek* (201–254. old.) mellett megtalálható a jegyzetekben idézett, igen széles körű irodalom jegyzéke, külön név- és fogalommutató, valamint a *Bibliai helyek mutatója*.

27 ■ A továbbiakban, amennyiben az összevetés szempontjából szükséges, az 1995-ös kiadás oldalszámaira [] között hivatkozom, az új kiadásra továbbra is () között.

28 ■ Weber: *Die protestantische...*, 150. old.

„Mindenkire rábízom, akit esetleg (minden várakozás ellenére) érdekelne, hogy összehasonlítás révén győződjék meg róla: tanulmányom *egyetlen*, tartalmilag lényeges állítást tartalmazó mondatát *sem* töröltem, értelmeztem át, tompítottam le, és tartalmilag *eltérő* állításokkal sem toldottam meg utólag.” (7. old.)

Nos, Weber „minden várakozása ellenére” sokakat érdekelt és érdekel ma is, milyen változtatások történtek a két szövegváltozat között. Nagyon precízen fogalmaz viszont, amikor felsorolja: semmit nem „törölt”, „értelmezett át”, „tompított” vagy egészített ki „*eltérő*” állításokkal – arról azonban nem ejt szót, hogy a szövegben igenis vannak módosítások, méghozzá társadalomtudomány-történeti szempontból nem is éppen jelentéktelenek: belekerült például a „varázstalanítás” (*Entzauberung*) terminusa, hogy csak egy eklatáns példát említek. Hogy ez „tartalmilag eltérő” állítással felérő módosítás-e, nos, ezt Weber ránk bízta. Ez a kiadás minden eszközt a kezünkbe ad, hogy el is döntsük. Itt kell megemlítenem a gyönyörű borítót, továbbá az alapos tördelői munkát²⁵ és az odaadással összeállított technikai apparátust, aminek köszönhetően²⁶ a kötet nagyon jól kezelhető. A következőkben néhány szövegszerű példán elsősorban azt mutatom meg, milyen módon igyekszik az új fordítás közelebb vinni olvasóit a szöveghez, beleértve e kísérlete veszélyeit és eredményeit.

IV. A TÖBBSZÓLAMÚ WEBER²⁷

Aki *A protestáns etika* új kiadását kézbe veszi, az első mondatok után megérzi, hogy készítői elsősorban nem az „olvasmányosságra” törekedtek. Olyannyira nem, hogy az utószó elvként rögzíti, a fordítás követi Weber „sokszor nehézkesnek, sőt egyenesen »rossznak« minősített” prózastílusát, melynek „esztétikája» részben talán az összetartozó gondolatok – vagyis az egyszerre hangzó »szólamok« – szinte egyidejűvé sűrített megjelenítésének szándékában gyökerezik”,

amivel, folytatja Hidas, összhangban vannak a sajátosan weberi „eredeti szóösszetételek” (198. old.). E sajátosságokat a fordítás tudatosan megtartja, és mint Hidas fogalmaz:

„a nehézkesnek látszó szerkezetek és a szokatlanul hangzó fogalmak nem könnyítik meg [...] az olvasást, de az eredeti szöveg sem kisebb erőfeszítést igénylő olvasmány. A jelen kötet ebben a szelvényben mindenekelőtt az alapos tanulmányozást akarja szolgálni.” (198–199. old.)

Ez a megközelítés persze több kérdést is felvet. Egyfelől azt, hogy „a mondatok lehetőleg szoros követése”, illetve az, hogy „a szöveg ductusa az eredetihez igazodik, a szintaktikai egységeket megtartva” (198. old.), valóban azt a hatást eredményezi-e magyarul, amelyet a weberi nyelvezet németül? Félretéve a kérdést, hogy Weber prózastílus a „nehézkes-e”, nem biztos, hogy a német szöveg strukturális sajátosságait, úgymond „polifóniáját” minden esetben azzal lehet a legpontosabban visszaadni, ha a fordítás szoroson követi az eredetit. Ettől ugyanis a mondatok nem feltétlenül *ugyanúgy* lesznek „nehézkesek” vagy „többszólamúak” magyarul, hanem azáltal, hogy kissé „németesek”. Hogy bemutassam e probléma összetettségét, idézek egy jól ismert szakaszt.

Az eredeti szöveg:

„Andere Gesichtspunkte der Betrachtung würden hier, wie bei jeder historischen Erscheinung, andere Züge als die »Wesentlichen« ergeben: – woraus ohne weiteres folgt, daß man unter dem »Geist« des Kapitalismus durchaus nicht notwendig *nur* das verstehen könne oder müsse, was sich *uns* als das für unsere Auffassung Wesentliche daran dargestellt wird. Das liegt eben im Wesen der »historischen Begriffsbildung«, welche für ihre methodischen Zwecke die Wirklichkeit nicht in abstrakte Gattungsbegriffe einzuschachteln, sondern in konkrete gene-

tische Zusammenhänge von stets und unvermeidlich spezifisch *individuell*er Färbung einzugliedern strebt.”²⁸

Szóról szóra (azaz rosszul) a szakasz így fordítható:

„A vizsgálódás más szempontjai itt, ahogyan minden történelmi jelenség esetében, más vonásokat mutatnának fel, mint »lényegeket«: – amiből minden további nélkül következik, hogy a kapitalizmus »szellemén« egyáltalán nem szükségképpen *csak* azt lehet vagy kell érteni, ami abban *számonkra* mint a mi felfogásunk szerint lényegi mutatkozik meg. Ez éppenséggel a lényegében rejlik a »történelmi fogalomalkotásnak«, amely módszertani céljai szerint a valóságot nem elvont nemfogalmakba skatulyázni, hanem mindig és elkerülhetetlenül sajátosan *individuális* színezetű konkrét genetikuss összefüggésekbe sorolni igyekszik.” (Saját „fordítás” – T. F.)

Most lássuk a korábbi és az új kiadás fordítását, { } között jelzem a kérdéses pontokat:

„Más vizsgálati szempontok itt is, mint minden történelmi jelenség esetében, eltérő vonásokat tüntetnének fel {a „feltüntet” megtévesztést sugallhat} »lényegesnek«. {kettéválasztott mondat} Ebből azonban {az „azonban” tévesen ellentétet sugall} minden további nélkül következik, hogy a kapitalizmus »szellemén« egyáltalán nem feltétlenül *csak* azt lehet vagy kell érteni, ami a mi {hiányzó kurziválás} számunkra, a mi szempontunkból {az eredetiben ez nem felsorolás volt} tűnik majd lényegesnek. Éppen ez a lényege {„liegt [...] im Wesen” ≠ „a lényege”} »a történelmi fogalomalkotásnak«, amely módszertani céljait követve a valóságot nem elvont, nemekkel („Gattung”) kapcsolatos fogalmakba {„Gattungsbegriff” ≠ „nemekkel kapcsolatos fogalom”} akarja beskatulyázni,

hanem olyan konkrét genetikus összefüggésekben igyekeznek elhelyezni azt, amelyek mindig – és elkerülhetetlenül – {a gondolatjel tévesen más szintre helyezi az „unvermeidlich”-et és a „stets”-et} sajátosan egyéni {hiányzó kurzíválás} színezetük van” [38. old.].

Végül az új kiadásban, ismét { } között jelzem a fontos mozzanatokat:

„Más vizsgálódási szempontok alapján {a grammatikai alany máris változik, tehát nem *teljesen* szoros az eredeti követése} – mint minden történeti jelenség esetében – {a gondolatjel helyesen egyszerűsít} más vonások rajzolódniának ki »lényegieként«, {nincs mondat-szétválasztás, ez az eredetit követi} amiből minden további nélkül következik, hogy a kapitalizmus »szellemén« egyáltalán nem feltétlenül *csak* az érthető vagy értendő, ami a *számunkra* a mi felfogásunk vonatkozásában {pontos egyezés} lényegesként jelenik meg benne. Az ugyanis {hiányzik a visszautalás [„Das”], de bekerül egy „ugyanis” – részben értelmező fordítás, ismét *van* eltérés} a »történeti fogalomalkotás« lényegéhez tartozik {pontos fordítás}, hogy módszertani céljai érdekében nem elvont nemfogalmakba igyekeznek beleygőmőszölni {sajátosan köznyelvi} a valóságot, hanem konkrét, mindig és elkerülhetetlenül sajátosan *individuális* színezetű {a hosszú jelzős szerkezet felbontása helyett itt ismét szigorúan követi az eredetit} genetikus összefüggésekbe igyekeznek betagolni azt.” (20. old.)

Az idézetekből látható, egyrészt, milyen nehézségek merülnek fel a korábbi fordításban, másrészt az is, mire utal Hidas, amikor „nehézkésnek látszó” szerkezetekről beszél. Harmadrészt ugyanakkor az is megmutatkozik, hogy az új fordítás éppúgy választ és dönt a lehetséges megoldások között, ahogyan *minden* fordítás:

„A tartalmi hűség – olvassuk az utószóban – elsődlegesen a szak-szerűséget, a hiánytalanságot, a

jelentésárnyalatok tömör visszaadását és értelmező betoldások kerülését jelentette – ami természetesen maga is értelmezés.” (198. old.)

Kétség sem fér hozzá, hogy az új fordítás teljesíti fő célkitűzését, a precíz hűséget az eredeti szöveghez – hogy ehhez valóban szükség van-e az olykor az olvasást lassító nehézkességre, az talán meg fogja osztani az olvasókat, az azonban bizonyos, hogy ezentúl alig lesz szükségünk „a fordítás az eredeti alapján módosítottam” típusú jegyzetekre.

Az új fordítás az említett elv alapján könyörtelen az elterjedt, ismerős szerkezetekkel is. Az „ethisch *gefärbte Maxime*” „etikusan színezett életszabály” [41.] helyett „*etikai* színezetű maxima” (22–23.); az „*innerweltlich*” „világi” [94. skk.] helyett „világon-belüli” (71. skk.) – összhangban a *Világvallások* fordításával –; az *Entzauberung* „a világ varázstól való feloldása” [106, 128.] helyett „a világ varázstalanodása”, illetve „varázstalanítása” (81, 100.); a „*stahlhartes Gehäuse*” „acélkemény épület” [224] helyett „acélkemény burok” (186.). A hasonló esetekben nehéz volna „javításról” vagy „pontosításról” beszélni, minden eset más és más, és számos esetben a fordító, illetve az olvasó egyéni nyelvérzéke is nagyban befolyásolja, mit tart „megfelelőnek”. Azon talán senki sem vitatkozna, hogy a „Maxime” legalább annyira „maxima”, mint „életszabály”, ugyanakkor

az „*innerweltlich*” megítélésem szerint valóban nem „e világi”, hanem „világon-belüli” (az „e világi” inkább *weltlich, diesseitig* volna). Az *Entzauberung, A protestáns etika* fordítási szempontból talán legproblematicusabb terminusa kapcsán a recenzens óvatos. *Saját* olvasatom szerint az eredeti szó sem pozitív, sem negatív ízt nem kap a weberi használatban, így sem úgy nem értelmezhető, mintha a világot a varázstól „megfosztanák”, sem úgy, mintha attól *végre* „megszabadulna”. A „varázstól való”, vagy egyszerűbben a „varázs alóli feloldás” *érzésem szerint* jobban tükrözi ezt az eldöntetlenséget, mint az új fordítás (persze a magyar Weber-kutatásban korábban is gyakorta használt) megoldásai – ugyanakkor ez a megoldás is felveti a kérdést, ki vagy mi volna a „feloldás” alanya. *Mások* érzése szerint ugyanakkor ez lehet *másképp*, és mások olvasata szerint az *Entzauberung* nem is semleges abban az értelemben, ahogyan fent leírtam. Ennek a szónak *soha* nem lesz mindenki által egyaránt támogatott és az adott szöveg-helyekhez is illeszkedő fordítása. Ami az „acélkemény épületet” illeti, megítélésem szerint itt nincs jó megoldás, mivel a „kabát” metaforájaként a „burok” találébb az „épületnél”, „lakni” viszont kevésbé lehet „burokban” – ám a *Gehäuse* nem fordítható kétféleképpen.

Természetesen nem csak ezek az ismerős, gyakran idézett fordulatok jelennek meg új értelmezésben. Hogy néhány kisebb, mégis fontos példát említsek, a „*Männer*” „emberek” [61.] helyett „férfiak” (39.); a „*Berufsaufgaben*” „hivatásos munka” [113.] helyett „hivatásbeli feladatok” (88.); a „*fühlte sich als »Rüstzeug«*”²⁹ „[f]elkészült»-nek érezte magát” [116.] helyett „[e]szköznek» érezte magát” (90.), és – ezzel is összhangban – a „*sich als Gefäß, oder [...] als Werkzeug göttlicher Macht fühlte*”³⁰ „az isteni hatalom véredényének, vagy pedig saját eszközének érzi magát” [121.] helyett „az isteni hatalom edényének, vagy [...] az isteni hatalom eszközének érzi magát” (95.); a „*Wurmgefühl*” „gyötrelem-érzet” [150.] helyett „férgecske-érzés” (119.), és így tovább. – Nem sorolom

29 ■ Lásd Weber: *Die protestantische...*, 298. old. és a kiadói jegyzetet ott, illetve Hidasról (235. old.).

30 ■ Weber: *Die protestantische...*, 308. old.

31 ■ Egyetlen példa: a „nagy pénzemberek” („*große Geldleute*”, Weber: *Die protestantische...*, 191. old.) helyén csak „pénzemberek” áll (61. old.).

32 ■ Weber: *Die protestantische...*, 488. old. A *mechanisierter* szóhoz tartozó jegyzet szerint az első kiadásban: „*chinesische*”.

33 ■ Wolfgang Schluchter: *Rationalismus der Weltbeherrschung. Studien zu Max Weber*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1980. 98. old.

34 ■ Weber: *Világvallások*, 45. old.

35 ■ Lásd Erdélyi Agnes: Az „adekvát okozás” problémája a történetírásban és a szociológiában. *Szociológiai Szemle*, 21 (2011), 2. szám, 18–31. old.

a rengeteg hasonló esetet, melyekben az új fordítás precízen és világosan adja vissza az eredeti szöveg tartalmát. Nem állítom persze, hogy a fordításban ne lennének apróbb hibák.³¹ Ám ezek eltörpülnek a fordítás pontossága mellett, amelynek révén a kötet hiánypótló darabja a hazai Weber-kutatásnak.

V. MÉG EGY SZÓLAM

Zárásképpen fel kell hívnom rá a figyelmet, hogy „a kritikai kiadás alapján készült új fordítás” a rövid utószó mellett tartalmaz Hidas tollából egy másik, mondjuk úgy, „implicit elemzést” is. A jegyzetek ugyanis, amelyek az egyes kifejezéseket magyarázzák, illetve amelyekben feltünteteti, mi állt az adott helyen az 1904–1905-ös kiadásban, gyakran sokkal többet mondanak a német kritikai kiadás jegyzeteinél. Így például a cím „szellem” szavának jegyzete egyfelől, felvilágosít róla, hogy az „[a]z 1. kiadásban idézőjelben” állt, másfelől hozzászól, „A »szellem« (*Geist*) óriási fogalomköréből lásd pl. Wilhelm Dilthey: *Bevezetés a szellemtudományokba* és Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*” (205. old.). Noha a Weber-kutató számára ezek az utalások sokrétű viszonyba lépnek a szöveggel, a tanulmányai elején járó egyetemi hallgató számára járhat bizonyos kockázatokkal, ha *A protestáns etika* első jegyzetével Hegelhez utaljuk. A Franklinhez kapcsolódó szakaszban (22. old.), egy másik példát említve, jegyzetet kap az „életvitel” terminus, mely szerint ez

„[a] weberi szociológia egyik nem definiált központi fogalma. Weber művei átfogó módon az egyes kultúrák által támogatott és/vagy korlátozott »ember mivolta« és életvitelre irányulnak; szűkebben értve az egységes élet vallások és mindenekelőtt proféták által történeti követelménye; normatív kategóriaként: az embernek a weberi személyiségfogalom szerint (lásd ehhez a 104. oldalhoz adott jegyzetet) tudatosan kell »vezetnie« az életét.” (211. old.)

Az említett későbbi jegyzet szerint a „személyiség” „Weber gondolkodásának egyik egyszerre deskriptív és normatív kulcsfogalma: konstans hajtóerők, egységes elvek szerint belülről vezetett élet” (240. old.). Rendkívül messzire vezetne akár csak e két jegyzet részletes elemzése, így ebbe bele sem kezdhetek, és nem titkolom azt sem, hogy Weber-értelmezésem alapvetően közel áll ahhoz, amelyet Hidas itt megfogalmaz. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ezek a gondolatok, gondolatébresztők messze túlmutatnak a kritikai igényű kiadás „magyarázó” jegyzetein.

Egy kevésbé látványos, de annál jellegzetesebb példát említve, rövidebb jegyzet tartozik az ismert szakasz egyik ártalmatlannak tűnő szavához is: „Még senki sem tudja, [...] hogy e rettentő fejlődés egészen új profétákhoz vezet-e, vagy régi gondolatok és eszmények hatalmas újjászületéséhez, vagy pedig – ha egyikhez sem – görcsös fontoskodással díszített gépies megkövüléshez” (186–187. old.). A megjegyzés a „gépies” szóra vonatkozik: „Az 1. kiadásban »kínai«” (253. old.).³² Ez az apró módosítás, amely korábban sajnos elkerülte a Weber Kína-utalásaira jobbra fogékony figyelmet, önmagában egészen jelentéktelennek látszik, nagyjából olyan, mintha valaki a „poroszos rend” szókapcsolatot „szigorú rendre” változtatná. Hidas azonban az említett módosítás rögzítése mellett megjegyzi: „Weber a korabeli felfogással összhangban sokáig merevnek tartotta a kínai szellemet, a jelzót többször használja ebben az értelemben, egészen a kínai kultúra beható tanulmányozásáig.” (253. old.) Nincs módomban itt kitérni rá, milyen módon és mértékben tartotta-tarthatta Weber a kínai „hivatalnokmorált” a modern nyugati bürokrácia „prototípusának”.³³ Ez a példa ugyanakkor szemlélteti, hogy bár olykor úgy érezzük, Hidas többet tesz hozzá egyes terminusok magyarázatához, mint amennyi a szöveg kielégítő értelmezéséhez elengedhetetlen, jegyzetei akár árnyalatnyi különbségeket is új megvilágításba helyeznek. Azt a meggyőződést,

amely e magyarázatok mögött húzódik, explicitté is teszi a jegyzetek bevezetésében:

„Max Weber ma is számontartott írásai egy sokféle hatásnak kitétt gondolkodási folyamat lenyomatai, így a gondolatok életművön belüli elhelyezése [...], vagy esetenként a tágabb szellemtörténeti kontextualizálás csak lehetséges kiindulópontokat kínál a további tanulmányozáshoz. A jegyzetek alapja mégis az a meggyőződés, hogy ezt a bontakozó sokféleséget – minden új felismerés és tartalmi elágazás közepette – rendkívüli, csak a legnagyobb szellemi teljesítményekre jellemző következetesség tartja szemléleti egységben.” (201–202. old.)

Fontos, hogy az olvasó ezt a megjegyzést, figyelmeztetést észben tartsa, amikor saját Weber-olvasatát kialakítja – vitába szállva Hidassal, és természetesen Weberrel is. Erre a fordításra hivatkozva pedig még magabiztosabban lehet *A protestáns etika*-ról magyarul vitatkozni.

Weber az *Antikritikai zárszó a „Protestáns etikához”* című, 1910-es írása végén így fogalmaz:

„[h]a valaki még ezenkívül azt is meg óhajtana tudni tőlem: feltehetőleg hogyan alakult volna a kapitalista fejlődés [...] sorsa, ha *gondolatban kiiktatjuk* a kapitalista »szellem« sajátosan modern elemeinek kibontakozását [...], erre természetesen in summa lelkiismeretesen csak azt felelhetjük: nem tudjuk.”³⁴

E megfogalmazásmód – bármiféle explicit utalás nélkül ugyan, de – igencsak emlékeztet Weber *Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik* című tanulmányára, amely szerint

„az oksági hozzárendelés [*kausale Zurechnung*] olyan gondolatmenet formájában megy végbe, amely egy sor *absztrakciót* tartalmaz.”³⁵ Az első és döntő ezek

közül mármost éppen az, hogy a folyamat tényleges kauzális összetevői közül egyet vagy néhányat bizonyos irányban módosultként *gondolunk el* és feltesszük magunknak a kérdést, vajon a lefolyás így módosult körülményei között (a »lényegi« pontokat tekintve) ugyanaz az eredmény »lett volna várható«, vagy *valamely másik*.³⁶

Ha mármost valaki az elmondottakon kívül azt is meg óhajtana tudni

tőlem: feltehetőleg hogyan alakult volna a XX. századi társadalomtudományos gondolkodás sorsa, ha gondolatban kiiktatjuk a weberi »szellem« sajátosan modern elemének kibontakozását, erre természetesen in summa lelkiismeretesen csak azt felelhetjük: nem tudjuk. Ha azonban a folyamat tényleges kauzális összetevői közül egyet, Weber *Protestáns etikáját*, vagy néhányat, a weberi életmű e szöveghez kapcsolódó további darabjait, bizonyos

irányban módosultként gondolunk el, és feltesszük magunknak a kérdést, vajon a lefolyás így módosult körülményei között (a »lényegi« pontokat tekintve) ugyanaz az eredmény »lett volna várható«, vagy valamely másik – nos, azt hiszem, in summa lelkiismeretesen azt felelhetjük: tudjuk – a folyamat (a »lényegi« pontokat tekintve) másképp alakult volna. *A protestáns etika* új kiadása méltó módon hívja fel erre a magyar olvasó figyelmét.

36 ■ Max Weber: Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik. In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Hrsg. von Marianne Weber. Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1922. 215–290., 273. old.
